

**DÜNYA FOLKLORU, QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏR, FOLKLOR NƏZƏRİYYƏSİ
PROBLEMLƏRİ. МИРОВОЙ ФОЛЬКЛОР, ВЗАИМОСВЯЗИ, ПРОБЛЕМЫ
ТЕОРИИ ФОЛЬКЛОРА. WORLD FOLKLORE, MUTUAL RELATIONS,
ISSUES OF FOLKLORE THEORY.**

Cabbar İřankul
Özbəkistan Respublikası EA-nın
Dil və Ədəbiyyat İnstitutu (Özbəkistan)

RÜYA VE BULMACA

Anahtar kelimeler: *Özbek folklorü, rüya motifi, bulmacalar, istiare, semboller dünyası.*

Dünyada rüya görmeyen adamın olmadığı gibi bulmacaları olmayan halk da yoktur. Rüya ne kadar insanlığa mahsus hadise ise bulmaca da bütün halklar için özgü olan bir türdür. Ancak her halkın bulmacaları ve rüyayla ilgili semboller dünyası ayrı yapı ve özelliklere sahiptir. Bu makalede Özbek halk bulmacaları ve masal ve destanlarda rastlanan rüyalar ilk defa karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır.

Bulmacalar dünya halklarının folkloründe en eski ve en küçük bir türdür. Özbek bulmacaları için de bu husus geçerlidir. Ancak “küçük” sıfatını şartlı olarak kabul etmek lazım. Zira, halk biliminde öyle bulmacalar vardır ki onlar anlam bakımından bir masal veya bir destana denk gelir.

Bulmacalar üzerine birçok araştırma yapılmıştır. Bu araştırmaların arasında Zübeyde Hüseyinova’ya ait olan araştırma ayrı bir önem taşır. Zübeyde Hüseyinova ilk olarak Özbek monografik açıdan araştırarak bu türün kendine özgü özelliklerini, sınıflandırılmasını ve başka türlerle ilişkisini araştırdı. Âlim şöyle yazar:

“Bulmaca halk biliminin diğer türleri olan destan, masal, koşuk, atasözü gibi manevî zenginliğini belirleyen toplumsal icat mahsulüdür. Bulmaca toplumsal hayat ve tabiat hadiseleriyle geniş çapta bağlanmış olup her zaman gerçek zemine dayanır. Bulmacalarda bizi kuşatan reel ve maddi dünyaya ait her türlü obje ifade edilir. Her bulmaca bağımsız bir yapı ve anlama sahip ayrı bir eserdir. Bulmacada felsefi, tarihî, etnografik kavramların ve hadiselerin mahiyeti güzel bir şekilde ifade edilir” (13, s.337-338).

Özbek bulmacalarının araştırılması âlimin bu fikirlerini tam olarak kanıtlar.

Makale bulmacalarla masal ve destanlarda geçen rüya hadiselerini kıyaslamak amacıyla yazılmıştır. Dünyada rüya görmeyen adamın olmadığı gibi bulmacaları olmayan halk da yoktur. Rüya ne kadar genel insanlığa mahsus bir hadise ise bulmaca da bütün halklar için özgü olan bir türdür. Her ikisinin de tarihî kökeni eski zamanlarda yaşayan atalarımızın mitolojik tefekkürüyle sıkı sıkıya bağılıdır. Dolayısıyla rüyaların da bulmacaların da ortaya çıkmasının benzer kuralları vardır. O zaman bu benzerlik ne olabilir? Bize göre, her ikisinin eski tefekkür ve istiareye dayanması bu benzerliği oluşturmaktadır.

Bulmacalarda bir nesne (eylem veya durum) başka bir nesneye mecazî bir şekilde karşılaştırılarak “Bu nedir?” sorusu sorulur ve sonunda onun cevabı söylenir.

Örnek:

197. Saf, sar, kara nar,

O nedir oldu balkantoz?
 Ev ardında eş kavak,
 O nedir balkantoz. (Saç örümü) (17, s.31).

Veya:

1602. Kızın çeçesine söylemek için:

Aç gazadan toz çıktı,
 Nedir söyle, çeçecan?
 Cura adlı bir çıktı,
 Nedir söyle çeçecan?
 Yalnız adlı bir çıktı,
 Nedir söyle çeçecan?
 Bozkır otu toz oldu,
 Nedir söyle çeçecan?
 Dört ayağı bavrına,
 Nedir söyle çeçecan?...

Çeçesinin kıza cevabı:

Aç gazadan toz çıkırsa,
 Dünür gelir ana kız.
 Cura adlı bir çıkırsa,
 Dünür gelir ana kız.
 Yalnız adlı bir çıkırsa,
 Güvey gelir ana kız.
 Bozkır otu toz olsa,
 Koyun gelir ana kız.
 Dört ayağı bavrına,
 Deve gelir ana kız. (17, s.183-184)

Demek ki, bulmacalar yapılarına göre iki kısımdan ibarettir: soru ve cevap. Soru kısmında birbirine alakası olmayan, mantıkça birbirinden uzak olan bir hareket veya durum (cizim, nesne) diğerine benzetilir, karşılaştırılır. Bir parça petir (ekmek çeşidi), aleme tatır (yeter) (Ay), Küçücük köpecik evi korur (Kilit), Dağ üstünde orman (Saç). Şöyle bakıldığında, ekmeğin ayla, köpeğin kilitle, saçın ormanla hiç alakası yoktur. Ama ayın ve ekmeğin şekli aynıdır, kilit de köpek de evi korur, gür orman da saçlara benzer.

Bulmacalardaki bu benzetmeler, istiareler masal ve destanlardaki rüya motifinde geçen sembolleri hatırlatır.

Masal ve destanlarımızda rüyayla ilgili parçalar da bulmacalarda olduğu gibi genellikle iki kısımdan: bir kahramanın rüya görmesi durumu ve bu rüyanın yorumundan ibarettir. Hatta bulmacalarda olduğu gibi sorular şeklinde ele alınır. "Rüstemhan" destanında gelen rüya beyanı bunun delilidir:

Üç yüz altmış cellat geldi kaşıma,
 Kar, yağmur gibi kamçı vurdu başıma.
 Arzu hal söyleyemeden deni töşime,
 Rüyamın yorumu Himçe ne oldu?

Kötü deme iyi dostu sebili,
Ak yüzüme kırmızı kanlar koyuldu.
Kara saçım her tarafa yayıldı,
Cellatlar kovarlar benim gibi bir gülü,
Bu rüyamın yorumu ne oldu?

Himçe ayım (Himçe Hanım) bu sözleri dinleyip gönlü bozulup, bağı ezilip, Hür ayıma bakarak şöyle demiş:

Rüyanı dedin abla, gönlüm bozuldu,
Aktaşın şehrinden rızkın kesildi.
Göremezsün bildim yalnız kuzunu,
Gel, zavallı abla, birlikte ağlayalım!
Öyle sözler girmiş senin düşüne,
Gün de geçmez cellat gelir başına.
Bu rüyanın haberi şöyle olur:
Çok geçmeden abla cellat gelir... (14, s.102-104)

Buna benzer örneği “Yekke Ahmed” destanında da görebiliriz. Başka destanlarımızda rüyalar ve onların yorumları genelde bulmaca şeklinde gelir.

Rüyanın yorumlanması çok asırlık bir tarihe sahiptir ve onun çeşitli sembollerini yorumcular çok iyi bilirler. Bu semboller kuşaktan kuşağa geçmektedir. Bulmaca sanatsal ve estetik bir hadisedir. Onun tarihinin temellerinde tıpkı destanlarda olduğu gibi mitolojik tefekkürün izlerini görürüz. Bazı rüyalar bulmacalara dönüşmüştür. Örnek:

Rüyada görürsen servettir,
Hayatda görürsen ez geç. (15, s.252-253)

Bu örnek hem atasözü özelliğini hem bulmaca özelliğini taşımaktadır. Özbek halkının tasavvurunda rüyada görülen yılan bir servetin sembolüdür. İkinci mısradaysa gerçek hayat kastedilmektedir. Bulmaca da rüya da istiarelerle doludur. Rüya sembolleri bulmacaya nazaran mitolojik özelliklerini daha çok korumuş olmasıyla ayrıcalık taşır.

“İstiare bulmacanın kalbidir” demişti Rus halkbilimcisi Lazutin. –İstiareyi anlamak bulmacayı anlamak demektir (16).

İstiaresinin temelinde iki nesnenin (durum) kıyası vardır. Fakat bu kıyas benzetmelerden farklılık taşır. Benzetmelerde “tıpkı”, “güya”, “gibi”, “misli” gibi benzeyen nesneyle benzetilen nesne arasında bir bağ kurulur. Örnek: kalktığında deve gibi, yattığında cebe gibi.

İstiarede ise benzetmeden farklı olarak benzeyenle benzeteni bağlayan vasıta âşikar edilmez, gizlidir. Bu bağlılığı bulması için insanın belli bilgiye ve zekâya sahip olması lazım.

Babası eğri büğrü,
Annesi güzel kadın,
Oğlu şarkıcı,
Kızı oyuncu. (Kanal, su, kurbağa, balık) (17, s.348).

Bulmacanın cevabını bulabilmek için “kase, kase altında küçük kase”yi yani istiareyi doğru

anlamak lazım.

Bulmacalarda istiare nesnelere birbirine kıyaslanması sonucunda ortaya çıkar. Böyle bir kıyaslamada tabii ki nesnelere iç ve dış benzerlikleri dikkate alınır. Günlük hayatta kullanılan istiareler genelde nominatif bir özelliğe sahiptir. Sanat numunesine dönüşmüş poetik istiareler ise sanatsallığı ortaya çıkararak dil imkânlarını daha da genişletir. Her ozan dilde varolan istiarelerden ve epik formlardan yararlanmaya çalışır. Bu formlara ozanın özel yaklaşımıyla yeni istiareler ortaya çıkar. Bu istiareler dilin sözlük sathını daha da zengin kılar.

Destanlarımızdaki rüya motifiyle ilgili semboller istiarelerle dolu olmasıyla ayrıcalık taşır.

Vurgulamak gerekir ki, rüya hakkındaki bulmacalara az da olsa folklor örneklerinde rastlanır.

Semen at bindim, çayı geçtim
Gölgesini görmedim.
Kırmızı kadifeden çapan biçtim,
Parçasını görmedim (17, s.45).

Semen atın, çayın, kadife çapanın rüyayla ne ilgisi var diyebiliriz. Şöyle bakıldığında ilgisi yoktur. Ama bu bulmacanın cevabının rüya olduğunu hemen bulmak çok zordur. Bulmacaya ipucu bulmak için merasimlere başvurmamız gerekir.

Yas töreninde “At türledi” ve “Çapan giydirir” gibi uzuvlar vardır (18, s.54-55). Eskiden bir ailede erkek kişi öldüğünde “At türledi” merasimi düzenlenmiştir. Merasime göre ölünün atına eyer vurulur ve ortaya getirilir. Böyle yapılmasının nedeni de atı, ölmüş sahibiyle birlikte öbür dünyaya göndermektir.

Âlimler eskiden kahraman birinin vefat etmesiyle onun bindiği atın sahibiyle birlikte gömüldüğü hakkında bilgi verirler. Ezcümle, E.Taylor günlük hayatta da yas törenlerinde de atın büyük önem taşıdığını, birinin vefat etmesiyle atının onunla beraber gömüldüğünü vurgular (20, s.237-245).

V.P.Dyakonova bu geleneğin Tuva halkında son dönemlere kadar korunduğunu haber verir (21, s.265). Tuvalıların ölüyü atına bindirerek mezara kadar götürmeleri insanın ilgisini çeker.

Halkbilimci Dermanay Urayeva “At türledi” merasiminin Buhara’da “Cer” olarak adlandırıldığını, ölünün yakın arkadaşlarının atın etrafında sedir düştüklerini kaydetmiştir (19, s.55).

Halkımız tabuta boşuna “dört ayaklı çubun at” demezler. Burada atalarımızın eski inanç ve itikatlarını görürüz.

Atı kutsal bilen atalarımız nereye gittilerse ona ihtiyaç duymuşlardır. Uyku da bir ölüm, yani öteki dünyaya sefer olarak kabul edilmiştir. Atı bir totem olarak kabullenen bir insan için seferin atsız gerçekleşmesi imkansızdır. Dolayısıyla da yukarıdaki bulmacada “semen ata bindim, çayı geçtim” denilirken semen atla insanın uykuya dalması kastedilmektedir. Çayı geçmek ise iki dünya arasındaki bir geçit olan sınırdan geçildiğini anlatır. Öteki dünyada hiçbir şey bu dünyadakine benzemez. Çoğu kez tam tersi olur. Dolayısıyla da kimse orada kendi gölgesini göremez. Bulmacanın son iki mısrasının tahlili için de merasimlere yönelmemiz lazım olur.

Bilindiği gibi, günümüzde düğünlerimiz çapanlarsız, giysilersiz geçmez. Çapan, günlük hayatımızda o kadar sağlam bir şekilde yerleşmiş ki, bunu kelimeyle ifade edemeyiz.

Çapanın yas törenlerinde de ayrı bir önemi vardır. Herhangi bir ailede matem olduğu zaman ölünün yakınları yas belirtisi olan çapanı giyerler. Çapanı genelde erkekler giyer.

Dermanay Urayeva “Özbek matem merasimi folklorü” adlı kitabında çok ilginç bir delil sunmuştur. “Cer” merasiminden sonra ölüye “Çapan giydirme” (Camanpuşan) merasimi yapılır. Bu

merasimde ihtiyar bir adam ölüye yeni çapan ve doppı (Özbekçe şapka) giydirir ...” (19, s.55).

Böyle örnekleri diğer bölgelerde yapılan yas törenlerinde de görebiliriz.

Bulmacadaki “Kırmızı kadifeden çapan biçtim, parçasını görmedim” mısrası artık anlaşıl-
mıştır. Yani yukarıdaki parçayı şöyle ifade edebiliriz:

Uykuya dalıp rüya gördüm,
O dünyada herşey farklıydı.
Öldüm, tekrar hayata döndüm.
Gördüklerim uyanınca kayboldu.

Başka bir durumda bulmacada bulunan birçok istiareyi rüya motifinde gelen sembollerle kıyaslarsak onların arasındaki benzerlik aydınlaşır.

«Uzun uzun kızcağız, uzun boylu kızcağız» (Deve), «Ninem gitmektedir, ekmeği kalmak-
tadır.» (Devenin izi), Sıradaki kara nar, yedekteki yir maya, Çam dalı budaksız, bağlan kuzu kemik-
siz» (Baba, anne, saç, göğüs), «Kısa boylu, sıcak postunlu» (koyun), «Alaca çapanı var, kuyruğunda
beni var» (kaplan), «Gündüz üstüne yorgan çeker, geceleyin de yarganı alır» (Yıldız), «Evvel başta
işim var, Ustasında gümüşüm var. Açılmamış sandıkta, gözü bağlı kuşum var» (Anne, doğmamış
çocuk) ve saire.

Bu örneklerde **kız, nine–deveye, baba–nara (erkek deve), anne mayaya (dişi deve), göğüs
kuzuya, koyun, kaplan, yıldız adama, kuş çocuğa** benzetilmektedir.

Buradaki istiareler masal ve destanlarımızda gelen rüya motiflerindeki sembollerle
uygunluk sağladığını, aynı zamanda da ifade usulü açısından ters düştüğünü görürüz.

Kible taraftan bir *ay* doğup gözüktü,
Ayın yanında iki yıldız göründü ... (22, s.22)

Altmış beş tane besili *koyunum* varmış,
Kalmış imiş *koyunum* çok semirip...
Aç bir *kurt* çıkageldi altımdan,
Kesti koyunlarımı ilk baştan ... (23, s.102-103)

Bir *tarlan* hareketle kungırrattan çıktı,
İyiliye yor, abla, bu rüyayı....
Mavi çizgili *kurt* gelip soydu koyunumu ... (24, s.19-20)

Yatmış idim vellemetin düş görüp,
Ben düşümdeçok güzel bir iş gördüm.
Eğer gönlüne ağır almazsan,
İki *kanadı kırılmış bir kuş* gördüm (25, s.12-193) .

Burada koyun, kurt, kuş – bir adamı, ay, yar, yıldız – evladı ifade etmektedir. İnsan bir nesne
veya hayvan hakkındaki bulmacada istiare vazifesini yaptıysa, destanlarda bunun tam tersidir. Kuş,
koyun, kurt, ay, yıldız gibi semboller kahramanın, onun durumunun sanatsal ifadesi olarak ele
alınmıştır.

Kısacası, rüya ve bulmacalar yapısı, ifade usulü ve manasına göre ortak ve farklı özelliklere
sahiptir. Her ikisinin de mitolojik tasavvurun mahsulü olduğunu gösterdi. Bu tasavvurlar ataları-

mızın eski bakış açılarıyla bağlı olup, tarihî gelişme sürecinde onunla ilgili kavramlar da değişmiştir. Rüya ve bulmacalar arasındaki farklılıklar onların ayrı bir tabiata sahip olmalarıdır.

Bulmacaların rüya şeklindeki ifadelerine halk destanlarında sık sık rastlanır ve onlar önemsiz estetik fonksiyonları yerine getirirler. Rüyalar semboller alemidir. Bulmacalar da sembolere, poetik istiarelere dayanır.

Bulmaca ve rüya motifinde gelen istiare ve semboller halk edebiyatının sanatsallığını güçlendirerek estetik önemini yükseltmeye yardımcı olur.

KAYNAKÇA LİSTESİ:

1. Sartı. Etnografiçeskiye materialı, vıpusk 8I , g. Taşkent, 1985.
2. Cumak mecmuası.–Kokan. 1917
3. Arifi İsmail. Bulmacalar. Zerifov Hadi. Bulmacalar/ Özbek folklorü antolojisi.-Taşkent, 1939
4. Özbek bulmacaları. Uzbekskiye zagadki. Hazırlayan, tercüme, önsöz ve açıklamalar müellifi Abdurahimov M. – T.: Okutuvçı, 1991
5. Cihangirov G. Özbek çocuk folklorü. – T.: Okutuvçı, 1974
6. Abdullayev C.H. Özbek bulmacalarının leksik semantik özellikleri. NDA.–Taşkent, 1993
7. Kabulova U.S. İstiare metinlerinde integrel ve differensemalar ilişkisi (Özbek bulmacaları örneğinde). NDA.–Taşkent, 2007
8. Saparniyazova A. Özbek halk bulmacalarının sentektik sementik özellikleri.NDA.–Taşkent, 2005
9. Kabulcanova G. İstiarelerin sistemevi lisani tahlili (Özbek bulmacaları örneğinde). NDA.–Taşkent, 2006
10. Curayeva M. Bulmaca ve merasim // Çzbek Dili ve Edebiyatı. 2009, № 2.–B
11. Bulmacalar. Özbek halk icadı. Çok ciltli. – T.: Edebiyat ve sanat yayınevi, 1981
12. Hüseyinova Z. Bulmacalı masallar // Özbek folklorü oçerkleri. T.2.–Taşkent
13. Hüseyinova Z. Sonsöz / Bulmacalar. Çok ciltli. –Taşkent: Gafur Gulam Edebiyat ve Sanat yayınevi, 1981
14. Rüstemhan. Destan. Söyleyen Fazıl Yoldaş oğlu. –Moskova, 1972
15. Yekke Ahmet. Söyleyen Ergeş Cumanbülbül oğlu. –Taşkent, 1984
16. Lazutin. Russkoye narodnoye tvorçestvo. –M.
17. Bulmacalar. Çok ciltli.
18. Alaviye M. Özbek halk merasim koşukları.–Taşkent: «Fen», 1974
19. Urayeva Dermanay. Özbek matem merasimi folklorü.–Taşkent: «Fen», 2004
20. Taylor E.B. Pervobitnaya kultura.–Moskva.: Politizdat, 1989
21. Dyakonova V.P. Otrajeniye poqrebalnogo obryada tuvinsev v folklore // Folklor i etnografiya.–L.: «Nauka», 1974
22. Alpamış. Destan. Söyleyen Aman şair Razzakov. Yazan Ataş Halmirzayev. El yazısı. Özbekistan Bilimler Akademisi. İnv.№943
23. Alpamış. Destan. Söyleyen Berdi bahşi. Baskıya hazırlayan Tura Mirzayev. –Taşkent: «Yazuvçı» yayınevi, 1999
24. Alpamış. Destan. Söyleyen Seidmuratpanah oğlu ve Fazıl Yoldaş oğlu. Baskıya hazırlayan Tura Mirzayev. –Taşkent: «Yazuvçı» yayınevi, 2000
25. Gündoğmuş. Destan. Söyleyen Ergeş Cumanbülbül oğlu. Baskıya hazırlayan Hadi Zerifov. – Taşkent, 1975.–s. 192–193.

Джаббар Ишанкул
Институт Языка и Литературы
Академии Наук Узбекистана (Узбекистан)

СНОВИДЕНИЯ И ЗАГАДКИ

Р Е З Ю М Е

Сновидения – это явление, присущее каждому человеку, загадки также являются жанром, имеющимся у любого народа. Однако загадки и символы, связанные со сновидениями, имеют своеобразные структуру и особенности. В статье впервые привлекаются в сравнении узбекские загадки и сновидения, встречающиеся в сказках и дастанах.

Ключевые слова: узбекский фольклор, мотив сновидения, загадки, метафора, мир символов

Ishankul J.
Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
Institute of Language and Literature (Uzbekistan)

DREAMS AND RIDDLES

S U M M A R Y

As dreams are specific to all human being and riddles as a kind of genre exists in the folklore of all peoples as well. But the riddles and the symbols of dreams of every people have different structure and specific features. Dreams and riddles in Uzbek tales and sagas are comparatively analysed in this article.

Key words: uzbek folklore, dream motiv, riddles, methaphore, the world of symbols